

АРХИВ ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗІ

Әлкенова Асылхан Кендебайқызы a.alkenova@icloud.com «Тарихшы-педагог» білім бағдарламасының 1-курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Ахмет А.Қ Атырау

Жайық өңірінің шежіресі бай, қойнауы сарқылмас табиғи қазына-ырысқа толы, елі қонақжай, халқының ән мен күйге әуесқойлығы көпшілікке мәлім болған тарихына қоса, өлкенің тарихы мен етене бітискен, оның әлеуметтік-экономикалық өркендеуіне сүбелі үлес қосқан аға буын азаматтардың есімдері мен өмір-еңбек жолдарын жинақтап, Егеменді еліміздің болашағы-кейінгі жас ұрпақтың туған жеріне, халқына деген сүйіспеншілігін арттыру мақсатында, атаулы зерттеуге сол аға буын туралы қысқаша мағлұматтар енгізіліп отыр. Қазіргі таңда ата-бабамыздың тарихы жүйелену үстінде. Төл тарихтың терең түкпіріндегі қилы кезеңдер жаңаша көзқарасқа сай қайта қалыптастығымен, тәуелсіз саналық сүзгісінен өтуде. Архивтік мұрағат өткен өмірдің сан-алуан тәжірибесінің жазба куәсі, жинақталған дерек. Оның ішінде мемлекеттік құрылым, басқару жүйесі туралы деректер, өткен өмірдің жалпы даму үрдісінің тәжірибесі, оның жетістіктері мен ағаттықтарының көрінісі, бүкіл экономикалық ішкі және сыртқы саяси, әлеуметтік, рухани болмыстық дәлелді деректері. Өкінішке орай, біз көп жағдайда архив қазынасына күнделікті өмірге тікелей араласып, шамалы өткен уақыттан қалған түрліше ақпарат, іс қағаздарының жиынтығы ретінде ғана қараймыз. Ең шауып шыққанда тек тарих ғылымы үшін қажетті мұрағият деп шектелеміз. Мұндай көзқарастың өркениеттік деңгейден де, мәдениеттілік өлшемнен де ауылы алшақ екені сөзсіз. Ал тарих жүйесінің, мұрағияттық қорлардың тек ғылым ауқымындағы мән-мағыналығын алғанның өзінде оның орны ерекше, өте маңызды. Ал енді архивпен, бұл жүйеде жинақталған мұрағиятпен тарих ғылымының ара байланыстылығына келсек, онда бұл байланыстылық болмыстық ауқымы да, ғылыми заңдылық негізде дер едім. Осы ғылыми заңдылықта, болмыстық, сәйкестікте ұлттық төл тарихымызды зерттеудің де, ұлттық тарихи санамыздың қалыптасып бой түзеуінің де негізінде жатыр дер едім. Әрине бұл пікірмен кейбіреулердің келіспеуі, немесе толықтыра түсулері мүмкін. Орынды ұмытылмас болса құба-құп. Не дегенмен де, тарихи сана біздің адами құндылығымыздың, азаматтық ар-ожданымыздың, ұлттық намысымыздың шынайы сәулесі, әділеттік таразысы болмақ деймін. Шындық сол, қай кезде қандай ұлы тұлға болмасын өмірдің нағыз сын сағатында құдайға, тарихқа жүтінген, менің тіршілігімнің, ісімнің ақ-қарасын бір құдай біледі, тарих анықтайды деп табынған-ды. Ал тарихтың ғылыми дәлелі деректік қорда, архив қазынасында. Осыған байланысты көп жылдар бойы күрделенген, бірақ тиісті шешімдерін таппай келген мәселелерді жан-жақты да нақтылы ойластырып, қажетті шараларды іске асыру қажет. Бұл ғылыми жаңаша пайымдауды да, жинақталған іс-тәжірибені саралауды да, қарқынды іскерлік қимылды да талап ететін мәселе. Еліміздің өмір шындығына сай тарихын жазу ісінде тарих ғылымының деректану саласына үлкен міндет жүктелуде. Мұны Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихты топшылау барысында нақтылы айғақ болмағанда ғана мистика бел алады. Біз үшін мистикалық күштерге жүгінудің ешқандай мұқтажы жоқ»– деп атап көрсетуінен де аңғаруға болады. Отандық тарих ғылымында тарихи тұлғалардың шығармашылық ғұмырнамасы мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеу тәуелсіздік жылдары батыл қолға алынып, жалғасын тауып келеді. Көптеген атаусыз, ескерусіз, тасада 300 қалған тұлғалардың өмірі мен қоғамдық қызметтерінің тарихы соны деректермен зерделенді. Тарихи тұлғалар тағдырын зерттеу,

оны бүгінгі көзқарас тұрғысынан пайымдау оңай шаруа емес. Өйткені, олардың қоғамдық-саяси қызметін саралау алдымен тікелей архив құжаттарының іздестіріліп, табылуына және сол тарихи дерек арқылы қоғамдағы орнының объективті бағалануына байланысты. Архив-қоғамның тарихи жады. Ол - өткен кезеңнің құжаттарын сақтайтын, жүйелейтін және зерттеушілерге ұсынатын мекеме. Архив материалдары тарихи оқиғаларды қалпына келтіруге, белгілі бір кезеңнің ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Архив құжаттары арқылы тарихшылар өткеннің нақты көрінісін жасай алады. Бұл құжаттар мемлекет саясаты, экономикалық жағдай, әлеуметтік өзгерістер туралы мәлімет береді. Архив - тек өткеннің құжаттарын сақтайтын орын емес, ол болашақ ұрпаққа тарихи шындықты жеткізетін маңызды дерек көзі. Архивтік зерттеулер арқылы біз өз тарихымызды терең түсініп, болашаққа бағдар жасай аламыз. Бүгінгі таңда ел тарихы жан-жақты зерттеліп, зерделеніп, талданып һәм сараланып жазылар тұста ұлтымыз үшін жан аямай еңбек еткен, тәуелсіздік жолында жанқиярлықпен күрескен тарихи тұлғалардың еңбегі жеке-жеке талданып жазылса деген ой бар. Халқымызды ұлттық мемлекеттік идеясы төңірегінде топтастыру формалары мен әдістері, осы жолда ұланғайыр қызмет атқарған тарихи тұлғалардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі туралы мағлұматтарды ғылыми арнада жүйелеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу егеменді еліміздің ішкі, сыртқы саясатына толықтай сай келеді. Қазақ тарихындағы тұлға тану мәселелерінде өз арыстарымызға өз деңгейінде тарихи бағаларын беруді үйренетін кезі келгені даусыз әрі басы ашық мәселе деп қараған жөн. Сондықтан да, еліміздің өткен тарихында өзіндік орыны бар тарихи тұлғаларға кеңестік жүйе кезеңнен қалыптасып қалған қасаң да қатып қалған біржақты баға беруді доғару қажет-ақ. Ең бастысы бұрынғы ескі тұжырымдар мен атүсті көзқарастар негізге алынбауы керек. Осыған орай әрбір тарихи тұлғаның өз заманында елі мен халқы үшін атқарған оң істері мен жіберген кемшіліктері бірдей тарих таразының басына түскені жөн болар. Тарихи тұлғаларға жаңаша баға беру, жаңаша түйін жасау қазіргі күннің тарих ғылымының алдына қойып отырған басты талаптарының бірі екендігін естен шығармаған жөн деп білеміз. Сонда ғана келешек ұрпақ олар туралы толықта, жан-жақты мағлұмат алып, тарихтың шын бағасын бере алмақшы. Бұрын тарихқа материалистік көзқарас тұрғысынан қарадық, ал бүгінгі күні тарихқа көзқарасты түбегейлі өзгерту қажеттілігі туындап отыр. Маркстік методология болған тарихи оқиғаларды, оған қатысты тарихи тұлғалардың еңбектерін есепке алумен ғана шектелді. Оқиғалардың негізгі себептері, қозғаушы күші және тұлғалардың шығу тегін қарастыра отырып, таптық қайшылықтар көрсетілді. Жеке тұлғалар тарихы ешқашан халқынан бөлінген емес, керісінше ұлтымыздың әйгілі қайраткерлерін тану арқылы тұтастай еліміздің өткен тарихы жазылады. Төл тарихымыз ата бабалар жолымен жүріп өткен ұрпақтар сабақтастығында, өзара байланыста жатыр. Халқымызда елдің өткен тарихын әйгілі ұлт тұлғалары арқылы зерделеу таным-түсінігінде қалыптасқан үрдіс. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс тауып, зерделенеді. Халқымыздың шежірелік зердесінде адам – тарихтың басты тұлғасы, ал адам сапасы – тарихтың негізгі қозғаушы күші. Тарихымызда болмыс-бітімі алуан түрлі тұлғалардың болғаны да және олардың қоғамдық-саяси қызметтері де сан түрлі болғандығы да шындық. Сондықтан жеке тұлғаның еңбегін төл тарихымызда айшықтап көрсете білуіміз қажет. Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы танып білу тарихи заңдылық. Ұлттың атақты тұлғаларын төл тарихымызбен танып-түсіну, ең алдымен – тарихи ақиқатқа бастар жол. Қазақ тарихындағы тұлғатану мәселесі қарастырылғанда зерттеудің методологиялық іргетасын тарихи процестерді анықтайтын факторлардың бірнешеуі екендігі туралы теория және оған негізделген плюралистік зерттеу әдісі құрайды деген пікірдеміз. Бірақ отарлық жағдайдағы 301 халықтың қоғамдық дамуы мен саяси өмірінде этникалық фактордың басым ықпал

жасайтындығын танумен сипатталады. Басқаша айтқанда, халықтың жалпы мәдениетінің қай бағытта дамитындығы. Тарихты зерттеу методологиясы сөз болғанда объективтілік, тарихилық, сұрыптау, салыстырмалық және талдау сияқты ғылыми таным принциптері басшылыққа алынуы қажет. Уақытында Ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық комиссия отырысында мемлекет және қоғам қайраткері М.М.Тәжин тарих ғылымына феноменология және герменевтика әдістерінің енуі тарихи зерттеулердің сипатын едәуір өзгертіп жібергендігіне басты назар аударған болатын. Бұл әдістер яғни, феноменологиялық тәсіл мән мен мағынаның адамдар арасындағы рухани ықпалдастығы мен санадағы өзгерістерінің қаншалықты екендігін анықтайды. Ал, герменевтикалық тәсіл құбылыстар мен мәтіндердегі шешілуі қиын мәселелерді шешу, түсіндіру жолдарын көрсетеді. Тарихшы ғалымдардың пайымдауынша жаңа методологияның негізі, халық, екіншіден көшбасшы, көсемдер, яғни тарихи тұлғалар болса, онда тұлғатану мәселесі толық ашылар түсер еді деген пікірдеміз. Заңгер-ғалым С.Сартаевтің пікірі бойынша қазіргі методология дегеніміз – ол марксизм-ленинизм классиктері емес, ол халықтың өзі, жан-дүниесі. Тарихты халық, тұлғалар және геосаяси факторлар жасайды. Белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы Х.М.Әбжанов өз кезегінде «Біз тарихқа материалистік, идеалистік, формациялық, өркениеттік, т.б. с.с. көзқарастарды жоққа шығармаймыз. Дегенмен, өткеннің барысын, тағылымы мен тәлімін тұлға, халық, геосаяси фактор аясында, солардың ықпалдастығына орайластыра зерттесек, Отан тарихының жаңа мазмұны мен келбетін дұрыс әрі тартымды қалыптастырамыз деген ойдамыз», - деп тұжырымдаған пікірі құптарлық. Себебі, өзінің төл тарихына өзгенің көзімен емес, қазақтың көзімен қарауына мүмкіндік берері сөзсіз. Сондықтан да, халқымыздың рухани, ұлттық санасының қалыптасуына зор үлес қосқан тұлғалардың қызметтерін зерттеу отандық тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Тарихи тұлғалардың қызметтерін кеңінен зерттеу, ұстанған бағыттарын айқындап көрсету және олардың қайраткерлігіне, еңбегіне объективті баға беру, ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағын рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін аса қажет. Бүгінгі таңда ел мен өлке тарихы жан-жақты зерттеліп, зерделеніп, талданып һәм сараланып жазылар тұста ұлтымыз үшін жан аямай еңбек еткен тарихи тұлғалардың еңбегі жеке жеке талданып жазылса. Қазақ тарихындағы тұлға тану мәселелерінде өз арыстарымызға өз деңгейінде тарихи бағаларын беруді үйренетін кезі келгені даусыз әрі басы ашық мәселе деп қараған жөн. Сондықтан да, еліміздің өткен тарихында өзіндік орыны бар тарихи тұлғаларға кеңестік жүйе кезеңнен қалыптасып қалған қасаң да қатып қалған біржақты баға беруді доғару қажет-ақ. Ең бастысы бұрынғы ескі тұжырымдар мен атүсті көзқарастар негізге алынбауы керек. Осыған орай әрбір тарихи тұлғаның өз заманында елі мен халқы үшін атқарған оң істері мен жіберген кемшіліктері бірдей тарих таразының басына түскені жөн болар. Тарихи тұлғаларға жаңаша баға беру, жаңаша түйін жасау қазіргі күннің тарих ғылымының алдына қойып отырған басты талаптарының бірі екендігін естен шығармаған жөн деп білеміз. Сонда ғана келешек ұрпақ олар туралы толықта, жан-жақты мағлұмат алып, тарихтың шын бағасын бере алмақшы. Бұрын тарихқа материалистік көзқарас тұрғысынан қарадық, ал бүгінгі күні тарихқа көзқарасты түбегейлі өзгерту қажеттілігі туындап отыр. Маркстік методология болған тарихи оқиғаларды, оған қатысты тарихи тұлғалардың еңбектерін есепке алумен ғана шектелді. Оқиғалардың негізгі себептері, қозғаушы күші және тұлғалардың шығу тегін қарастыра отырып, 302 таптық қайшылықтар көрсетілді. Тарихи зерттеу принциптері мен әдістерінің ішкі байланыстылығы, құжаттар мен тарихнамалық ортақ арна-жалпы методологиялық жүйе арасындағы байланыстылық; тарихты дәуірлеудегі ғылыми негіздер мен принциптер, зерттеудің ақиқаттығы мен құндылық өлшемі туралы қалыптасқан ғылыми қағидалар мен болжамдарды орынды

пайдалану да назардан тыс қалмады. Қазақстан тарихшылары да тарихнамалық методологиялық проблемаларды зерттеді. Белгілі тарихшылар С.Ж. Асфендияров, Е.Б. Бекмаханов, А.Н. Нүсіпбеков, Г.Ф.Дахшлейгер, М.Қ.Дулатова, М.Қ. Қозыбаев, К.Л.Есмағамбетов, Х.М. Әбжанов, А.Ахмет. Ә. Мұқтар, Ұ. Ахметова. еңбектерінде жеке тарихи тақырыптармен қатар, жалпы методологиялық, оның ішінде қазақ халқы тарихын дәуірлеу, зерттеу принциптері мен әдістерінің өзіндік ерекшелік қырлары, тарих ғылымының қалыптасып даму барысы туралы өзекті мәселелер қозғалды. Мұрағат ісін дамытудың кейбір мәселелері жайында К. Л. Есмағамбетов, З. Алдамжар зерттеулері ақпарат ғасырына аяқ басқан қоғамымызда халқымыздың мәдени мұрасының мәйегі болып табылатын мұрағаттарға аса жауапкершілікпен қараудың қажеттілігі туралы ой қозғайды. Соны зерттеулерден А.Ахметтің Қазақстандағы мұрағат ісінің ұйымдастырылуы, мұрағат ісін басқару органдарының және мұрағаттық мекемелер жүйесінің, ондағы мұрағат қорларының жинақталу тарихы, мұрағаттардағы құжаттарды сақтау, олардың ғылыми құндылығын анықтау мен пайдалану, мұрағатшы маман кадрлар құрамы, материалдық техникалық базасы мәселелері қарастырылған докторлық диссертациясының архив қорларының деректанулық мәні теориялық түрде ғылыми тұжырымдалған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1.Назарбаев Н.Ә.Ұлы даланың жеті қыры. \\\ Егемен Қазақстан. 21 қараша 2018 жыл. 2.Алдамжар З.А. Мұрағат хақында.\\ Мұрағат деректері-Халық қазынасы.Алматы,2004.-274 б. 3.Абдулкадирова М.А., Абилова М.Х. Центральный государственный архив Казахской ССР // Советские архивы. -1968. -№ 5. -127 с. 4. Рамазанова Б.Р. 60 лет Советскому архивному делу. -Алма-Ата: Общество Знание, 1978. - 20 с.; Она же. Некоторые итоги и перспективы развития архивного дела в Казахской ССР // Советские архивы. - 1977. - № 4.-128 с. 5. Абилова Т.Е. Личные фонды в государственных архивах Казахской ССР. Конец 1950 х - начало 1980-х гг. (Проблемы комплектования и научной организации): Автореф.... канд. ист. наук: - М., 1986. - 22 с. 6. Байжанов С. Архив-Айғақ. - Алматы: Қазақстан, 1988. -240 б.; Соныкі. Абай және архив. - Алматы: Ғылым, 1995. -216 б. 7. Әуезов және архив. (Құрас: З.Ижанов, Г.Исахан, М.Сандыбаева, Ж.Сатаева). - Алматы : Атамұра, 1997. -130 б. 8. Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). -Архив и история (статьи, выступления). - Алматы : Арыс, 2004. -292 б. 9. Сариева Р., Абдулина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918-1945). -Алматы: Арыс, 2006. -324 с. 10. Ахмет А. Қ.Қазақстандағы мұрағат құрылысының тарихы (1918-1991 жж.). Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның Авторефераты. Орал, 2010.40 б.